8D04203 – «Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған ЖҰМАДИЛОВА НАЗЕРКЕ СЕРІКЖАНҚЫЗЫНЫҢ «Дербес деректерді заңсыз жинаумен, өңдеумен және таратумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексерудің қылмыстық-процестік мәселелері» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі цифрландыру жағдайында дербес деректер мемлекеттік басқару, электрондық үкімет, қаржы, банк жүйесі, байланыс, денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік желілер, интернет-платформалар және құқық қорғау қызметінің ажырамас ақпараттық ресурсына айналды. Осыған байланысты дербес деректерді заңсыз жинау, өңдеу, пайдалану және тарату жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделеріне ғана емес, қоғамдық және ақпараттық қауіпсіздікке, сонымен қатар қылмыстық сот ісін жүргізудің тиімділігіне ықпал ететін күрделі құқықтық мәселеге айналып отыр.

Дербес деректердің қылмыстық процестегі ерекшелігі олардың қосарлы сипатымен айқындалады. Бір жағынан, олар адамның жеке өміріне қол сұғылмаушылық және құпиялылық құқықтарымен қорғалатын ерекше ақпараттық игілік болса, екінші жағынан, қылмыстық іс бойынша маңызы бар мән-жайларды анықтауға мүмкіндік беретін дәлелдемелік ақпарат көзі болып табылады. Сондықтан дербес деректерді алу, бекіту, сақтау, тексеру, бағалау және пайдалану кезінде тергеп-тексерудің тиімділігі мен адамның конституциялық құқықтарын қорғау арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін арнайы қылмыстық-процестік тетіктер қажет.

Дербес деректерді қорғау туралы заңнама мен қылмыстық-процестік заңнаманың өзара байланысы әлі де толық жүйеленбеген. Қылмыстық іс үшін маңызы бар деректер дәлелдеу процесіне енгізілген кезде олардың заңды негізде алынуы, тиісті процестік нысанда бекітілуі, дереккөзінің айқын болуы, цифрлық тұтастығының сақталуы және сотта тексерілу мүмкіндігі қамтамасыз етілуі тиіс. Осы талаптардың біреуінің бұзылуы алынған ақпараттың дәлелдемелік маңызын төмендетіп қана қоймай, оны жол берілмейтін дәлелдеме ретінде тану қаупін туындатуы мүмкін.

Зерттеу жұмысының объектісі. Дербес деректерді қорғау және оларды заңсыз жинаумен, өңдеумен және таратумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында туындайтын қылмыстық-процестік қоғамдық қатынастар, сондай-ақ дербес деректерді қылмыстық іс бойынша дәлелдеу процесіне енгізуге, пайдалануға және қорғауға байланысты қатынастар.

Зерттеу жұмысының пәні. Дербес деректерді заңсыз жинаумен, өңдеумен және таратумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексеруді реттейтін қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-процестік нормалар, дербес деректер мен цифрлық мәліметтерді

анықтау, шұғыл сақтау, алу, процестік бекіту, тексеру, бағалау және қорғау заңдылықтары, дерек ұстаушылармен өзара іс-қимыл жасау, маман мен сарапшыны қатыстыру, құқықтарды шектейтін процестік құралдарды қолдану, сондай-ақ қылмыстық іс материалдарындағы дербес деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету практикасы құрайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – дербес деректерді заңсыз жинаумен, өңдеумен және таратумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексерудің тиімділігі мен жеке тұлғаның дербес деректерін қорғау арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін ғылыми негізделген қылмыстық-процестік модель әзірлеу, сондай-ақ цифрлық мәліметтерді анықтау, алу, бекіту, тексеру, бағалау және қорғау тәртібін жетілдіру жөніндегі тұжырымдамалық ұсыныстар қалыптастыру.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін зерттеу барысында дербес деректерді заңсыз жинаумен, өңдеумен және таратумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың белгілері мен олардың дәлелдеу пәнін қалыптастырудағы маңызы айқындалды; дербес деректердің қылмыстық процестегі орны зерттелді; ұлттық құқықтық база мен мемлекеттік реттеу бағыттары жүйеленді; жалпыға қолжетімді және қолжетімділігі шектеулі дербес деректерді алудың, пайдаланудың, сақтаудың және қорғаудың сараланған процестік өлшемдері әзірленді. Сонымен бірге қылмыстық жауаптылық пен саралау өлшемдерінің дәлелдеу пәніне ықпалы, дерек ұстаушылардан ақпарат алу ерекшеліктері, цифрлық ортадағы дәлелдемелердің жол берілетіндігі, дербес деректерді иесіздендіру, сондай-ақ трансшекаралық цифрлық мәліметтерді алу кезінде халықаралық ынтымақтастықты жеделдету мәселелері қарастырылды.

Зерттеу жұмысының эмпирикалық базасы.

Зерттеудің эмпирикалық базасына Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің деректері бойынша 2021–2025 жылдары ҚР ҚК-нің 147-бабының 3–5-бөліктерімен тіркелген 302 қылмыстық құқық бұзушылық туралы мәліметтер енгізілді. Оның ішінде 2021 жылы – 35, 2022 жылы – 39, 2023 жылы – 66, 2024 жылы – 64, 2025 жылы – 98 құқық бұзушылық тіркелген. Жалпы массивтің 154-і (51,0%) – 147-баптың 5-бөлігіне, 77-сі (25,5%) – 4-бөлігіне, 71-і (23,5%) – 3-бөлігіне тиесілі. 2021–2025 жылдар аралығында тіркелген құқық бұзушылықтар саны 35-тен 98-ге дейін, яғни 2,8 есеге артқан.

Сонымен қатар эмпирикалық зерттеуде Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің №10 «Сот актілері шығарылған адамдардың саны туралы» және №11 «Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған сотталғандардың құрамы туралы» 2021–2025 жылдардағы статистикалық есептерінің деректері құрады. Зерттелген кезеңде ҚР ҚК-нің 147-бабы бойынша 53 адам сотталған, оның 41-і (77,4%) – 147-баптың 5-бөлігі бойынша. 147-баптың 2-бөлігі бойынша 31 іс тоқтатылып, 34 адам ақталған, 3 адам сотталған, ал 5-бөлігі бойынша 1 іс тоқтатылып, 2 адам ақталған және 41 адам сотталған. Сотталғандардың

орташа жасы 34,2 жасты құрады, олардың 62,3%-ының білімі – орта білім, 66,0%-ы – жұмыс істемейтін және оқымайтын адамдар. Аталған статистикалық көрсеткіштер ҚК-нің 147-бабы бойынша сот практикасының құрылымын және оның жекелеген бөліктері бойынша істі тоқтату, ақтау және соттау көрсеткіштерінің арақатынасын анықтауға мүмкіндік берді.

Эмпирикалық зерттеу шеңберінде дербес деректерге қатысты дәлелдемелерді жинау, бекіту және пайдалану мәселелері бойынша 5 нысаналы топты қамтыған 850 респонденттің (Алматы қаласы бойынша) сауалнама нәтижелері пайдаланылды: тергеу практикасы өкілдері – 150, прокурорлар мен тергеу судьялары – 100, қорғау тарапы өкілдері – 150, дерек ұстаушы ұйымдардың өкілдері – 200, деректер субъектілері – 250 адам. Сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің 67,4–78,6%-ы дербес деректермен жұмыс істеудің бірыңғай процестік стандарттарын қолдайтынын көрсеткен; 71,0%-ы цифрлық ортадағы дәлелдемелерді бекіту тәртібін нақтылау қажеттігін атап өткен; деректер субъектілерінің 70,8%-ы деректердің қайта таралу қаупін көрсетсе, 62,0%-ы құқық қорғау органдарына мүлдем жүгінбеген.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Диссертацияда дербес деректердің қылмыстық процестегі қосарлы құқықтық табиғаты негізделіп, авторлық анықтамасы ұсынылды. Жалпыға бірдей қолжетімді және қолжетімділігі шектеулі дербес деректерді пайдаланудың сараланған құқықтық режимі әзірленді. Дерек ұстаушыларға жолданатын сұратуларда қылмыстық іс бойынша ақпараттың артық жария етілуін шектеудің арнайы тетігі негізделді.

Сонымен қатар цифрлық ортадағы дәлелдемелердің авторлық ұғымы мен олардың жол берілетіндігін бағалаудың құқықтық және техникалық-процестік өлшемдері қалыптастырылды, жарияланатын сот актілері мен іс материалдарының көшірмелерінде дербес деректерді міндетті түрде иесіздендіру тетігі ұсынылды, трансшекаралық цифрлық мәліметтерді шұғыл сақтап қою және кейіннен заңды түрде алу рәсімдерін ажыратуға негізделген халықаралық ынтымақтастық моделі әзірленді.

Қорғауға шығарылатын тұжырымдар:

1. Дербес деректердің қылмыстық процестегі қосарлы құқықтық табиғаты негізделіп, авторлық анықтамасы тұжырымдалды.

Дербес деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелік ақпарат көзі болумен қатар, адамның жеке өміріне қол сұғылмаушылық құқығымен қорғалатын ерекше құқықтық объект болып табылады.

Авторлық анықтама: «Дербес деректер – белгілі бір жеке тұлғаны тікелей немесе жанама айқындайтын не айқындауға мүмкіндік беретін, қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларды анықтау үшін маңызы бар немесе қылмыстық-процестік әрекеттер барысында пайдаланылатын, алынуының заңдылығына қарамастан арнайы құқықтық қорғауға жататын мәліметтер».

2. Жалпыға бірдей қолжетімді және қолжетімділігі шектеулі дербес деректерді қылмыстық процесте пайдаланудың сараланған құқықтық режимі

ұсынылды.

Дербес деректердің қолжетімділік деңгейі оларды жинау мен пайдаланудың процестік тәртібін айқындауда ескерілуі тиіс. Жалпыға бірдей қолжетімді мәліметтердің ашық жариялануы оларды шектеусіз пайдалануға құқық бермейді, ал қолжетімділігі шектеулі деректер заңда белгіленген негіздер мен кепілдіктер сақталған жағдайда алынуы мүмкін.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 122-бабын дербес деректерді жинау кезінде олардың дәлелденуге жататын мән-жайларға қатыстылығын, алыну қажеттілігін, ақпарат көлемінің мөлшерлестігін және қолжетімділік деңгейін ескеруді көздейтін жаңа бөлікпен толықтыру ұсынылды. Бұл тәсіл іске қатысы жоқ тұлғалар туралы мәліметтерді негізсіз жинауды шектеуге бағытталған.

3. Дерек ұстаушылардан мәліметтер талап етіп алу барысында құпияландырылған сұратудың арнайы қылмыстық-процестік тетігі әзірленді.

Ұсынылған тетік сыртқы сұратудың мазмұны мен оны жолдаудың заңдылығын негіздейтін ішкі процестік материалдарды ажыратуға негізделеді. Егер заңда өзгеше көзделмесе және сұратудың заңдылығын тексеруге кедергі келтірмесе, дерек ұстаушыға жолданатын сұратуда қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты бабы мен бөлігінің орнына Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің тиісті тарауын көрсету мүмкіндігін нормативтік тұрғыдан бекіту ұсынылады.

Бұл ретте қылмыстық құқық бұзушылықтың толық құқықтық сараланууы, мәліметтерді талап етіп алудың құқықтық және нақты негіздері ішкі процестік материалдарда сақталады. Ұсынылған тетік дерек ұстаушының сұратудың заңдылығын тексеру және шағым жасау құқықтарын, сондай-ақ прокурорлық қадағалау мен сот бақылауының толықтығын шектемеуге тиіс. Аталған ұсынысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 122-бабында бекіту көзделеді.

4. «Цифрлық ортадағы дәлелдемелер» ұғымының авторлық анықтамасы және олардың жол берілетіндігін бағалаудың бірыңғай өлшемдері ұсынылды.

Авторлық анықтама: «Цифрлық ортадағы дәлелдемелер – қылмыстық іс бойынша маңызы бар мән-жайларды анықтауға мүмкіндік беретін, электрондық құрылғыларда, ақпараттық жүйелерде, деректер базаларында, цифрлық платформаларда, байланыс желілерінде немесе бұлттық сервистерде жасалған, сақталған, өңделген, берілген, қабылданған не қалпына келтірілген, заңда көзделген тәртіппен алынған және процестік нысанда бекітілген цифрлық нысандағы нақты деректер».

Цифрлық дәлелдемелердің жол берілетіндігін бағалау үшін мәліметтердің заңды түрде алынуын, процестік нысанда бекітілуін және заң талаптарының сақталуын қамтитын құқықтық өлшемдер, сондай-ақ ақпарат көзінің анықталуын, деректердің тұтастығын, метадеректердің сақталуын, олармен жүргізілген әрекеттердің тіркелуін және сотта тексерілу мүмкіндігін қамтитын техникалық-процестік өлшемдер жүйесі ұсынылды. Техникалық тұтастықтың расталуы дәлелдеменің жол берілетіндігін автоматты түрде білдірмейді.

5. Жарияланатын сот актілері мен қылмыстық іс материалдарының көшірмелерінде дербес деректерді міндетті түрде иесіздендірудің арнайы тетігі негізделді.

Ұсынылған тетік дербес деректерді анықтау, олардың жариялану қажеттілігін бағалау, тұлғаны тікелей немесе жанама сәйкестендіретін мәліметтерді бүркемелеу, редакцияланған нұсқаны қалыптастыру және толық түпнұсқаны шектеулі қолжетімділік режимінде сақтау кезеңдерін қамтиды.

Иесіздендіру жарияланатын сот актілеріне және қылмыстық іске қатысы жоқ тұлғаларға заңды негізде берілетін іс материалдарының көшірмелеріне қатысты қолданылады. Бұл рәсім дәлелдемелердің түпнұсқаларын өзгертпеуге және күдіктінің, айыпталушының немесе қорғаушының іс материалдарымен заңда белгіленген көлемде танысу құқықтарын шектемеуге тиіс.

6. Трансшекаралық цифрлық мәліметтерді шұғыл сақтап қою және кейіннен заңды түрде алу арқылы халықаралық ынтымақтастықты жеделдету тетіктері негізделді.

Шетелдік серверлерде, бұлттық сервистерде және халықаралық цифрлық платформаларда сақталған мәліметтердің жойылу тәуекелін төмендету үшін оларды шұғыл сақтап қою мен дәлелдеме ретінде алуды дербес құқықтық рәсімдер ретінде ажырату ұсынылды.

Осы мақсатта шұғыл сұратулардың стандартталған нысандарын әзірлеу, халықаралық құқықтық көмек туралы сұрауларды электрондық түрде жолдау, тәулік бойы жұмыс істейтін ұлттық байланыс тетігін жетілдіру және шетелдік құзыретті органдармен өзара іс-қимылды нақтылау негізделді. Мәліметтерді сақтап қою олардың мазмұнымен автоматты түрде танысуға құқық бермейді; оларды кейіннен алу халықаралық-құқықтық және ұлттық қылмыстық-процестік талаптарға сәйкес жүзеге асырылуға тиіс.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі. Зерттеу нәтижелері бойынша жалпы 11, оның ішінде Scopus халықаралық деректер базасында индекстелетін ғылыми журналдарда 2, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 3, халықаралық конференция материалдарында 2 мақала жарияланды. Сонымен қатар Комитет ұсынған ғылыми басылымдарға 1 ғылыми мақала жариялануға қабылданған және қазіргі уақытта басылымда. Диссертациялық зерттеу нәтижелері бойынша 2 ғылыми еңбекке авторлық құқық объектілеріне құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы куәлік алынды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысының құрылымы оның мақсаты мен міндеттеріне, сондай-ақ зерттелетін мәселелерді баяндаудың логикалық бірізділігіне сәйкес айқындалды. Диссертация нормативтік сілтемелерден, анықтамалардан, белгілер мен қысқартулардан, кіріспеден, тоғыз бөлімді қамтитын үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.